

М. І. ОТРОШ

Михайло Іванович Отрош, кандидат юридичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ВЧЕННЯ РИМСЬКОЇ ЦЕРКВИ ПРО ПОДІЛ ЦЕРКОВНОЇ І ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ВЗАЄМВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ У ПЕРІОД ВІД МІЛАНСЬКОГО ЕДИКТУ 313 РОКУ ДО РОЗДІЛЕННЯ СХІДНОЇ І ЗАХІДНОЇ ЦЕРКОВ У 1054 РОЦІ

Християнство, що набувало характеру державної релігії після законодавчого акта Римської імперії – Міланського (Медіоланського) едикту від 13 червня 313 р.¹, ставало ідеологічним базисом рабовласницького суспільства, органічною частиною держави. Подальшими актами статус християн був зміцнений, у церкви з'явилися привілеї, які поступово розширилися, допомагаючи їй добиватися все більш значного становища у римському суспільстві. Починаючи з 333 р. єпископи отримали право бути судьями з цілого ряду цивільних справ. Завдяки наданим привілеям швидко виріс суспільний вплив церкви і духовенства².

У IV ст. християнство пронизує всі сторони суспільного і державного життя, християнська церква тісно переплелася з імперськими установами. Цей зв'язок християнської церкви з римською державою був затверджений Нікейським собором 325 р.³, рішення якого були обнародовані як імперський закон. За свою свободу і за союз з владою християнська церква заплатила велику ціну: їй довелося йти на службу владі імперії, у зв'язку з чим імператори стали втручатися у церковні та релігійні питання, однак за допомогою держави зростала й могутність церкви. Після смерті імператора Феодосія у 395 р. Римська імперія була остаточно поділена на дві частини: східну і західну. У західній латинській церкві поступово формувалася папська верховна влада, яка стала ідейно-ідеологічним, а згодом у багатьох випадках – і політичним представником християнського універсализму, розповсюдивши свій вплив на розділені церкви та держави.

Римські папи, починаючи зі Льва I (440–461), вважали вже себе, посиляючись на апостола Петра, вищими від усіх єпископів. Імператор Західної Римської імперії Валентиніан III (423–455) своїм едиктом затвердив примат папи. У період правління Льва I апостольська церква перетворилася на авторитарну церкву. Лев I і його наступники протиставляли політично обґрунтованій першості Константинопольського патріарха усвідомлено мотивований релігійний примат, вважаючи римського єпископа намісником Петра і обґрунтовуючи тим самим законність влади папи над вселенською церквою⁴.

Примат Римського папи реалізовувався всупереч рішенням собору в Халкідоні в 451 р.⁵, на якому єпископу Константинополя були присвоєні ті ж ранг і достоїнство, які раніше належали лише єпископу Риму. У східній церкві примат візантійського патріарха формувалася в рамках цезарепапізму. У зв'язку з тим, що візантійський патріарх отримав верховну владу над церквами Сходу, він міг бути лише придворним єпископом візантійського імператора. Проте Римський папа, засвоївши бюрократичні та ієрархічні структури імператорської адміністрації, головним чином у часи Льва I, нерідко вже приписував собі прерогативи імператорської влади. У процесі суперництва папи і візантійського патріарха навіть за уявного рівноправ'я візантійська перевага виглядала безспірною. Однак насправді патріарх у Візантії не смів і помислити про світську владу, що могла б скластися поряд з імператорською, найбільше, на що він міг розраховувати, так це на посилення політичного впливу на імператора, однак імператор навіть у церковних справах підпорядкував його собі. У той же час у Римі на руїнах Західної Римської імперії, формальне падіння якої відбулося у 476 р. з вигнанням останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула, папа як приватний власник значної частини належних імперії територій потенційно міг претендувати і на світську владу. Разом з тим верховна влада папи була кінцевим результатом процесу, який був похідним від постійних внутрішньоцерковних і зовнішньополітичних відносин, що впливали на них. Папи протягом багатьох років змогли забезпечити собі відносну незалежність в релігійних справах лише ціною повного підпорядкування політичній волі Візантії і частково аріанських готських королів, які виступили наступниками римських імператорів у західній частині імперії. Незважаючи на те, що на Заході вже не було імператора, на історію папства ще протягом цілого століття визначний вплив справляли не германські держави, що формувалися, а Візантійська імперія.

Водночас Римська церква, спираючись на положення трактату святого Августина «Про град Божий», чітко визначила і розмежувала сфери церковної та світської влади. Теорія про дві влади, знайшовши широкий відгук у Середні віки, бере свій початок через папу Гелазія I (492–496) від Августина (354–430). Гелазій I так сформулював у своєму листі імператору Анастасію (491–518) принцип дуалізму світської і церковної влади: «Славний імператоре, існує дві такі установи, які керують цим світом: перша – освячений авторитет вищих ієрархів, а друга – королівська влада. Тягар, який несуть священники, важкий, оскільки їм доводиться звітувати перед судом Божим також і за діяння королів, владарюючих над людьми». У релігійних питаннях імператор підпорядковується верховному ієрарху, а в світських питаннях клір підпорядковується імператору.

Ісус Христос, істинний *rex et pontifex* (король і вищий священнослужитель), розділив владу між королями та єпископами. Отже, і ті, й інші беруть участь у владі Христовій, яка однаковою мірою включає в себе як світську, так і духовну⁶.

Теологічно сформульований у часи Льва I дуалізм послідовно реалізовувався папою Гелазієм I і в церковній політиці. Точка зору папи Гелазія I про поділ двох влад і про взаємовідносини між ними була загальноприйнятою до XI століття. У цей час папство вже розглядало себе джерелом будь-якого права та стержнем істинного вчення. Рішення соборів зобов'язували папу бути вірним догматам як їх гаранта та охоронця, але з точки зору юрисдикції він вже користується повною свободою (*primatus jurisdictionis*). Гелазій I підняв цей принцип на таку висоту, що папа міг вершити суд над кожною церквою, але стосовно нього ніхто не мав права цього робити; згодом це знайшло відображення у формулі: «*para a nemine iudicatur*» («над папою ніхто не має права вершити суд»)⁷.

Всупереч цьому, візантійський імператор Юстиніан I (527–565) прагнув відновити єдність імперії і з цією метою здійснив повний цезарепапізм. Його полководець Велізарій наприкінці 536 р. зайняв Рим. Готська війна, що тривала майже 20 років, привела до знищення правління остготів в Італії і до реставрації візантійської монархії. Якщо за готського короля Теодоріха папи користувалися відносною свободою, то абсолютна імперська влада повністю їх підпорядкувала. Юстиніан у багатогранному церковному законодавстві відрегулював становище церкви і своєю реставраційною політикою досяг того, що папа знову опинився не більше ніж в ролі патріарха Заходу в одній з частин імперської церкви. Імперська верховна влада визнавала верховенство папи, що реалізується лише в догматах всередині імперської церкви, але не в управлінні церквою. Імператор Юстиніан також постановив, що папу, обраного римським кліром і народом, можна посвячувати лише після затвердження імператором⁸.

У вирі готської війни остаточно зник античний світ. У 568 р. лангобарди створили нове королівство в Італії. Італійські території, що залишилися під правлінням Візантійської імперії, утворили одну провінцію, якою управляв екзарх Равенни. До неї входило також римське герцогство з містом Римом, яке, однак, було відокремлено від равеннських територій кільцем лангобардських герцогств. Це відокремлення також сприяло тому, що у римському герцогстві і в Римі єпископ міста все більшою мірою заволодівав світською владою. В епоху великого переселення народів Рим залишився на самоті. За правом морального авторитета папа перетворився на світського правителя над Римом і центральною частиною Італії. Папа Лев I теоретично, а потім папа Григорій I (590–604) практично своєю економічною і церковно-організаційною політикою проклали шлях, який у Середні віки привів до розвитку світського способу правління та до універсальної політичної влади пап. Григорій I вбачав майбутнє церкви і пап в окатоличенні германського західного світу і в пристосуванні до феодального суспільства. Він прагматично виголосив лозунг «розв'язування і зв'язування», тобто відхід від стародавнього, рабовласницького суспільства і новий зв'язок з феодальним суспільством, однак реалізувалось це лише в епоху Карла Великого.

Папа Григорій I при практичній реалізації верховної влади у ході різнобічної економічної та церковно-адміністративної діяльності спирався на добре розвинену, централізовану бюрократію. Він зміцнив папський чиновницький апарат, так звану курію. Наприкінці VI ст. папи вже керували могутньою Римською церквою, на них також лежали обов'язки цивільного правосуддя у Римі. В юрисдикції Григорія I як патріарха Заходу знаходилась також найвища судова влада над західними церквами. Врешті-решт управління розрізненими, великими за розмірами церковними помістями, що реорганізовувалися в *patrimonium Sancti Petri* (спадщину святого Петра), опинилося в руках пап⁹.

За папи Захарія (741–752) лангобарди ліквідували в Італії панування Візантії і намагалися об'єднати півострів в єдину аріанську феодальну державу. Сам папа, переконавшись, що йому немає звідки чекати на допомогу, зробив спробу співіснування з лангобардами. Таким чином, папою Захарієм остаточно завершилася візантійська епоха папства. Цей папа був греком за походженням і останнім з пап, який про своє обрання доповів у Константинополь для затвердження¹⁰. Затвердження пап Візантією, тобто існування папства в рамках імперії, в принципі забезпечувало його універсальний характер і перешкоджало тому, щоб папа не перетворився на одного з митрополитів провінційної Італії. *Modus vivendi*, що склався між лангобардським королівським двором у Павії і римськими папами, не зміг перетворитися на більш тісний союз саме тому, що за умови встановлення феодальної політичної єдності Італії у рамках лангобардського королівства папа став би лише керівником цієї національної церкви.

Для усунення такої небезпеки папа налагоджував все більш тісні зв'язки з франкською церквою і франкською феодальною державою, за допомогою якої у 756 р. (після вінчанням Пипіна Короткого (741–768) на королівський трон), на основі подарованих папі франками захоплених ними у лангобардів територій (Римського герцогства, Романії і Пентаполя), вже фактично виникла Папська держава, Патримоніум святого Петра, світським володарем якої був римський єпископ. Пипін переписав і включив до реєстру всі населені пункти та міста, передані папі («Петру»), а ключі від них поклав на могилу святого Петра¹¹. Завдяки «Піпінському дару» не тільки розширилися володіння папи, а й практично було покладено кінець візантійському впливу. Водночас Пипін за сприяння папи утворив першу у Європі спадкоємну феодальну християнську монархію і в знак вдячності надавав понтифіку збройну підтримку.

Державна влада папи спиралась не на юридичні, а на теологічні постулати, основані на Біблії. Це досягалось насамперед шляхом безпосереднього посилення на князя апостолів Петра. Як папа став світським князем, так і першого апостола перетворили на князя апостолів. Культ Петра, формування якого простежу-

ється у VII ст., став справжнім політичним капіталом у руках папи, який просив політичної підтримки у франкського короля не від свого імені, а від імені святого Петра, і франкський король передав вищезгадані володіння не папі, а Петру.

Для ідеологічного обґрунтування суверенності Папської держави і підтвердження верховної влади папи у стінах папської курії з'явився фальшивий документ про так званий «Костянтинів дар». Згідно з цим «документом» імператор Костянтин у знак подяки за те, що папа Сильвестр I (314–335) зцілив його від прокази, начебто надав Сильвестру I та усім його наступникам примат (верховенство) над чотирма східними патріархами, а також імператорські регалії, тобто політичне верховенство над усією західною частиною Римської імперії. Однак, зберігши церковний примат, папа нібито не прийняв імператорські регалії, і тепер у зв'язку з припиненням імператорської влади вона переходить до нього¹². Дарча грамота з'явилася у другій половині VIII ст., коли вона була потрібна для юридичного обґрунтування заднім числом створення Папської держави, і на початку IX ст. була включена до церковного юридичного збірника. Безперечно, ця грамота вплинула на реставрацію Західної імперії, а потім протягом століть – на взаємовідносини між папством та імперією, між церковною та світською владою¹³. Документ вважали достовірним до XV ст., хоча вже перші германські імператори говорили про підробку.

У IX ст. з'єднувальним елементом, що пов'язував між собою феодальні держави, утворені на території колишньої Західної Римської імперії, виступає католицька релігійна єдність. Поряд з універсалізмом релігійного характеру виникла також потреба політичної солідарності у державних рамках франкської імперії, в якій знайшла своє втілення ідея християнської імперії, оновленої Карлом Великим. Новий зв'язок між церквою і державою, між християнською релігією і феодальною владою був закріплений в результаті коронації Карла Великого на імператорство на Різдво (25 грудня) 800 року. З того часу як папа коронував Карла Великого відбулося переплетіння папських та імператорських установ. У принципі неодноразово заявлялося, що право політичного управління християнським світом належить імператору, а право релігійного правління цим світом – папі, але в результаті злиття кліру з феодальним панівним класом релігійні і політичні справи виявилися нерозривно переплетеними. Імператор, будучи правителем Італії, у зв'язку з наявністю там папських володінь вважав і папу одним зі своїх васалів. Папа, у свою чергу, основується на праві, згідно з яким лише він може коронувати імператора, претендував на сюзеренне верховенство над імператором. Ці претензії завжди реалізовувалися настільки, наскільки дозволяло співвідношення владних сил. У IX–XI ст., як правило, існувала гегемонія імператора (світської влади), а з кінця XI ст. і до початку XIV ст. – гегемонія папи (церкви). Зрештою, ця двоїстість була характерна для всього Середньовіччя і призвела до суперництва двох видів влади.

Відродження Західної імперії відкрило новий етап і в історії папства. Роль церкви стала вирішальною у феодальній державі, де вона використовувалася і для виконання адміністративних завдань. Для церкви найбільша перевага нового становища виявилася в тому, що в силу необхідності вона стала матеріально незалежною співчасницею влади. Інтегрованість церкви в нову державу, політична влада і багатство вищого духовенства водночас привели до посилення світськості церкви, до піднесення політики над релігією. Авторитет духовенства, яке представляло частину феодального панівного класу, не в останню чергу базувався і на монополії культури. Церква виросла в потужну виховну і дисциплінуючу установу. Вона сформувалася в ієрархічну організацію, подібну централізованій державній організації. З побудовою феодального суспільного і державного ладу і церква набула феодального характеру. Архієпископи, єпископи і настоятелі монастирів давали васальну клятву правителю, тим самим потрапляючи до нього в залежне становище. Королі самі призначали єпископів (світська інвеститура) і ієрархи, будучи великими землевласниками, ставали феодальними сюзеренами, рівними за рангом герцогам і графам.

Папа Микола I (858–867), як єдиний видатний папа IX–X ст. ст., маючи на меті далекоюсяжні цілі, називав себе намісником Христа на землі (*Vicarius Christi*), влада якого походить безпосередньо від Бога. Його авторитет – це авторитет Бога, і на нього покладена якнайвища повчаюча влада, а якщо так, то йому належить верховна судова і законодавча влада. Тому судження і постанови папи рівні за значенням канонічним законам, а собори служать лише для обговорення розпоряджень папи. Микола I вважав себе королем і священником (*rex et sacerdos*), який передає світську владу і збройні сили імператору. Керуючись такими принципами, папа втручався у шлюбні справи франкської імператорської родини і виступав проти партикулярних церковних сил¹⁴. Для обґрунтування і юридичного формулювання владних претензій середньовічного папства були використані так звані Псевдоісидорові декреталії¹⁵ – збірник переважно підроблених папських листів і документів, які справили реальний вплив на розвиток середньовічного церковного і політичного життя. Складання збірника підроблених документів мало на меті підтвердити верховну владу папи над єпископами¹⁶.

З анархії X ст. папству допомогла вийти германсько-римська влада, що почала підноситися. На цей час у Західній Європі вже склалися феодалізм і феодальні держави. У другій половині X ст. германському королю Оттону I Великому (936–973) вдалося, спираючись на залежних від нього представників вищого духовенства, подолати інспіровану герцогами феодальну анархію та зміцнити центральну державну владу. Оттон I після швидкого завоювання Північної Італії у 962 р. вступив до Рима, де був коронований папою як римський імператор. Оттонова грамота про привілеї для Римської церкви (*Ottonianum*) регулювала відносини між папою і ожилою імперією. Хоча Оттон I на деякий час звільнив папу від впливу аристократії, але одночасно змусив його підкоритися своїй владі¹⁷. Відбувся майже такий же процес, як і за Карла Великого.

Під час понтифікату Льва IX (1049–1054) відбувся остаточний розрив Риму з східно-грецькою церквою. Єдність католицької церкви на основі єдиних догматів і форм управління в той час зміцнилася. Охоронцем

і представником єдності був Римський папа. Ослаблення імперської влади після смерті імператора Генріха III у 1056 р. дало змогу папам остаточно позбавитися опіки світської влади. У 1058 р. Латеранський собор прийняв рішення (поряд з забороною симонії та світської інвеститури) щодо усунення світської влади від виборів папи і передання вирішення цього питання у руки церковної аристократії та корпусу кардиналів.

¹ Успенский Ф. Миланский эдикт Константина Великого / Ф. Успенский // Православный собеседник. – 1913. – № 9. – С. 305–346.

² Васильев А. А. История Византийской империи / А. А. Васильев. – СПб., 1998. – Т. 1. – С. 102–106.

³ Деяния Вселенских Соборов. – СПб. : Воскресение, Паломник, 1996. – Т. 1. – 597 с.

⁴ Гергей Е. История Папства / Е. Гергей ; пер. с венгерского О. В. Громова. – М. : Республика, 1996. – 463 с. – С. 45.

⁵ Деяния Вселенских Соборов. – СПб. : Воскресение, 1996. – Т. II. – 304 с.

⁶ Задворный В. Л. История Римских пап / В. Л. Задворный. – М., 1997. – Т. 2. – С. 20–55.

⁷ Encyclopaedia dei Popi. Roma, 2000. – 3 vol. – P. 458–462.

⁸ Patrologiae cursus completus: Series Graeca / Ed. J.- P. Migne. Paris, 1857–1866, 167 t. – Т. 86. – P. 945–1152.

⁹ Лыс Д. П. Рост политической роли Римской Церкви в период понтификата Григория I (590–604) / Д. П. Лыс // Социально-экономические проблемы истории Древнего мира и Средних веков. – М., 1974. – С. 79–121.

¹⁰ Bertolini O. Roma di fronte a Bizanzio e ai Longobardi / O. Bertolini. Bologna, 1941. – P. 479–513.

¹¹ Arnaldi G. Le origini del Patrimonio di S. Pietro / G. Arnaldi // Comuni e signori dell'Italia nord-orientale e centrale: Lazio, Umbria e Marche. Torino, 1987. – P. 3–131.

¹² Kirsch G.P. La donatio di Costantino / G.P. Kirsch // La scuola cattolica 2 (1913). – P. 198–212.

¹³ Schönegger A. Die Kirchenpolitische Bedeutung des «Constitutum Constantini» in früheren Mittelalter (bis zum Decretum Gratiani) / A. Schönegger // Zeitschrift für katholische Theologie 42 (1918). – P. 541–590.

¹⁴ Гергей Е. Вказана праця. – С. 77.

¹⁵ Fuhrmann H. Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen von ihrem Auftauchen bis in die neuere Zeit. Stuttgart, 1972–74. 3 Bd.

¹⁶ Schon K.-G. Eine Redaktion der pseudoisidorischen Dekretalen aus der Zeit der Fälschung / K.-G. Schon // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 34 (1978). – S. 500–511.

¹⁷ Балакин В. О. Начало итальянской политики Оттона I / В. О. Балакин // Вестник Московского педагогического университета. – 1998. – № 1. – С. 10–15. – (Серия «История»).

Резюме

Отрош М. І. Вчення Римської церкви про поділ церковної і державної влади та взаємовідносини між ними у період від Міланського едикту 313 року до розділення Східної і Західної церков у 1054 році.

У статті досліджується вчення Римської церкви про поділ церковної і державної влади та взаємовідносини між ними у період від Міланського едикту 313 року до розділення Східної і Західної церков у 1054 році. Теорія про дві влади, знайшовши широкий відгук у Середні віки, була загальноприйнятою до XI століття.

Ключові слова: Міланський едикт 313 року, теорія про дві влади, примат Римського папи, юрисдикція папи, світська влада папи.

Резюме

Отрош М. И. Учение Римской церкви о разделении церковной и государственной власти и взаимоотношения между ними от Миланского эдикта 313 года до разделения Восточной и Западной церкви в 1054 году.

В статье исследуется учение Римской церкви о разделении церковной и государственной власти и взаимоотношения между ними от Миланского эдикта 313 года до разделения Восточной и Западной церкви в 1054 году. Теория о двух властях, нашедшая широкий отзыв в Средние века, была общепринятой до XI столетия.

Ключевые слова: Миланский эдикт 313 года, теория о двух властях, примат Римского папы, юрисдикция папы, светская власть папы.

Summary

Otrosh M. Doctrine of the Roman Church on separating of church and state power and relationships between them in the period of the Edict of Milan in 313 to the Schism of Eastern and Western Churches in 1054.

The article researches the doctrine of the Roman Church on separating church and state power and relationship between them in the period of the Edict of Milan in 313 to the separation of the Eastern and Western churches in 1054. The theory of two powers, found a wide response in the Middle Ages was common to the XI century.

Key words: Edict of Milan 313 AD, the theory of two powers, the primacy of the Pope, the Pope's jurisdiction, state power of Pope.